

УДК 94 (477):339.543

О.О.Дячок *

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МИТНИХ ВІДНОСИН У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ XVI ст.

На основі уставних земських грамот, трьох Литовських статутів, а також тарифів, універсалів та уставів аналізуються деякі аспекти нормативно-правового регулювання митних відносин у Великому князівстві Литовському.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Литовські статuti, нормативно-правове регулювання, правовий звичай, митні відносини, мито, уставні земські грамоти, тариф, універсал, устава.

Від найдавніших часів митниця була важливим джерелом наповнення державної скарбниці¹. Пізніше митні органи почали виконувати регулятивну² та охоронну функції. Митні відносини³, під якими ми розуміємо комплекс суспільних відносин, що виникають із приводу: а) формування й реалізації митної політики; б) правового регулювання зовнішньоекономічної діяльності та митної служби і його практичної реалізації; в) організації й функціонування митних органів, – у кожній державі тією чи іншою мірою регулювалися нормативно-правовими актами.

На ранньому етапі існування Великого князівства Литовського значну роль у регулюванні цих відносин відігравав правовий звичай. Передусім,

** Дячок Олег Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України (Дніпропетровськ)*

E-mail: oleg_dyachok@ua.fm

¹ Див.: Дячок О.О. Фіскальна функція митниці в історичній ретроспективі // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2011. – №2 (4). – С.27–32.

² Дячок О.О. Становлення регулятивної функції митних органів // Вісник Академії митної служби України: Серія «Право». – Дніпропетровськ, 2011. – №1 (6). – С.15–24.

³ На нашу думку, цей термін більш адекватний, ніж використовуваний Л.Ю.Жеребцовою – «митна організація», який охоплює «всю сукупність відносин, що виникають між різними станами і державою у процесі торгової діяльності з метою її регуляції, а також організації й функціонування митної системи з численними видами поборів, оплат і способами їх стягування» (див.: Жеребцова Л. Роль Первого Литовского статута в истории институционализации таможенной организации на украинских землях Великого княжества Литовского // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys / Sudarė I.Valikonytė, L.Steponavičienė. – Vilnius, 2005. – P.196). Терміном «митні відносини» послуговуються також дослідники з Академії митної служби України. Один із розділів праці О.В.Морозова має назву «Методологія дослідження історії митних відносин XVIII – початку XX ст.» (див.: Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст. – Дніпропетровськ, 2011. – С.29–35), а К.М.Колесников навіть використав його у назві монографії (див.: Колесников К.М. Митні відносини в Північному Причорномор'ї римської доби: проблеми інтерпретації. – Дніпропетровськ, 2012).

згідно з ним стягувалося мито. Про це свідчать т.зв. уставні грамоти (або обласні привілеї) великих князів окремим землям⁴. Зокрема, у підтвердженні короля Александра від 16 лютого 1501 р. Волинській землі на права та вольності, відповідно до привілею Казимира, сказано, що «не надобѣ мытъ зъ ихъ людей брати, нижѣли мають мыта старые давати, где и передъ тымъ бѣдѣтъ даивали»⁵. 1 вересня 1529 р. Сигізмунд Старий надав привілеї «всім обывателемъ шляхте земли Киевское на права и вольности ихъ», в якому йшлося:

«Такъ же просили насъ князи и панове, и земяне Киевские, ижъ новины уводили владники наши, воеводы Киевские [...] и тежъ о мыта новые, где здавѣна не бывали, а ново уставленные; – и били намъ чоломъ, абыхмо имъ тые новины отъложили. [...] А о мыта новые такъ уставляемъ: где бы здавѣна не бывали за предковъ нашихъ [...] тутъ и теперь не потребъ воеводамъ нашимъ мытъ новыхъ уставляти, нижѣли старые звычайные мыта мають браны быти по давѣному»⁶.

Подібні положення є й в інших обласних привілеях⁷. Слід також відзначити, що практику заборони правителем мит, котрі не стягувалися раніше, знали й інші держави. Приміром, до неї вдався Карл Великий, видавши 805 р. Діденгофенський капітулярій. Як зауважив О.Пищик, «кожний новий суверен намагався обмежити вольницю своїх васалів»⁸. Через сто років стягнення нових мит у Баварській східній марці спричинило появу Раффельштеттенського митного статуту (датується 904–906 рр.). У відповідь на скарги про незаконні митні побори й несправедливі мита східнофранкський король Людовик IV Дитя доручив маркграфові, щоби той із суддями «вивчив митне право та розглянув митний порядок, призначивши своїх послів [...] аби вони від його імені виправили цей (митний порядок – *О.Д.*) відповідно до справедливості та закону», що й було виконано⁹.

⁴ За словами М.М.Ясинського, в уставних земських грамотах містилося «детальне визначення відношення даної землі або провінції до всієї держави». В умовах відсутності загальнодержавних законодавчих збірників за своїм змістом і призначенням вони можуть бути названі місцевими законами із загальними нормами для певної обмеженої території. Дослідник також визначав їх як «законодавчі акти, котрі давалися окремим землям, що входили до складу держави литовської, в особі всього їх населення, із метою підтвердження стародавнього загального права кожної землі визначати відношення її до держави та її місцевих органів і регламентувати різноманітні сторони місцевого громадського життя, переважно на підставі місцевих же звичаїв» (див.: *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – С.30–32, 35–36).

⁵ *Lietuvos Metrika.* – Vilnius, 1998. – Kn.25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25. – Р.102. – №36; *Ващук Д.* «Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земѣли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009. – С.271.

⁶ *Lietuvos Metrika.* – Kn.25. – Р.190. – №130.

⁷ *Ясинский М.* Уставные земские грамоты... – С.157; *Ващук Д.* «Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земѣли»... – С.125–126, 135. Про генетичний зв'язок статутів з обласними привілеями див. також: *Бахуринська О.О.* Уставні земські грамоти як кримінально-правові джерела Литовського статуту 1529 р. // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса, 2009. – Вип.49. – С.208–212.

⁸ *Пищик А.* Регулирование торговли в Западной Европе в эпоху раннего средневековья // Актуальныя пытанні мытнай справы: Навук. зб. – Мінск, 2010. – С.95, 98.

⁹ *Назаренко А.В.* Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. – Москва, 1993. – С.59–67.

Водночас треба пам'ятати, що поряд із державними існували й приватні митниці. Зокрема, за поширеною в канцелярії Великого князівства Литовського практикою, до одного з документів 12-ї книги судних справ Литовської метрики від 25 січня 1541 р. було вписано більш ранні документи. Лист від 17 жовтня 1437 р. засвідчував, що великий князь Свидригайло за вірну службу надав панові Каленику Мишковичу низку сіл у Житомирському та Овруцькому повітах з усім, що до них належало, включаючи мита. 5 листопада 1445 р. цей самий володар надав панові Іванові Мушаті вічистий (вічний) привілей аналогічного змісту на село Склин у Луцькому повіті¹⁰. У цих випадках ішлося про мито, що надходило приватним особам. Практика самовільного стягування мит у маєтностях набула значного поширення вже в XV ст. Так, у вирокі луцьким міщанам, який за індіктом датують серпнем 1480 р., великий князь Казимир Ягеллончик заборонив брати мито у 30 волинських населених пунктах¹¹. Особливо слід звернути увагу на лист (грамоту) Казимира другої половини XV ст. про заборону стягувати мита, встановлені після Вітовта, у маєтках волинських князів, панів, бояр і зем'ян. За порушення цього припису передбачалася санкція («А хто маєть по новыхъ мытехъ [...] мыто брати, в тыхъ имѣня пооднимаемъ»), яку згодом побачимо в I Литовському статуті за аналогічне порушення. Крім того, у документі детально перелічено умови, за яких дозволялося стягувати визначене мито, та його розмір (що відповідало звичаю: «Нижли бы есте тутъ мыто брали, гдѣ было здавна»), а також те, де робити це заборонялося¹².

М.В.Довнар-Запольський відзначав, що порядок стягнення й, особливо, розмір мит на кожній митниці встановлювався місцевим звичаєм, котрий залежав від різноманітних умов і вироблявся впродовж століть¹³. Утім, тексти уставних грамот не містять відомостей про те, які мита стягувалися та яким чином це здійснювалося. Певна інформація про вказані аспекти є в інших джерелах. До них, наприклад, відноситься перелік митних зборів на торговому шляху з Торуня до Володимира¹⁴, що датується 1349 або 1386 рр., і, звісно ж, ревізії замків. Зокрема, у ревізії державних замків Великого князівства Литовського від 1552 р. містяться відомості про розміри обістки¹⁵, помірного, мита з каравану, соляного, рибного та інших видів мит у кожному з них. Якщо у Черкасах торговці, котрі не мали безмитних листів¹⁶, платили обістку

¹⁰ Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2007. – Kn.231: (1540–1543): 12-oji Teismų byla kn. – P.66–67, 149–150. – №64, 163.

¹¹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546): Кніга запісаў №30 (Копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С.Мянжынскі. – Мінск, 2008. – С.222–223. – №151.

¹² Акты Литовской метрики / Собр. Ф.И.Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т.1. – Вып.1: 1413–1498. – С.8–9. – №13.

¹³ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.I. – С.400, 531.

¹⁴ Hansisches Urkundenbuch / Bearbeitet von K.Höhlbaum. – Halle, 1882. – Bd.III. – S.312–313. – №559; Торговля на Україні, XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. – К., 1990. – С.20–22, 369.

¹⁵ Обістка (або обвістка) – податок, що стягувався на митниці, головне призначення якого полягало у сповіщенні про прибуття товарів.

¹⁶ Безмитні листи, котрі звільняли від сплати мита, надавалися великим князем, як правило, окремим особам за певні заслуги або громадам для їх підтримки після катаклізмів чи подій, що суттєво впливали на матеріальне становище населення. Наприклад, 22 жовтня 1551 р. Сигізмунд II Август звільнив оршанських міщан на десять років від сплати мита по всьому

в розмірі 3 гроша від копи, то у сусідньому Каневі – 2 гроша. У Володимирі десята частина від дерев'яного, мостового, подорожнього, помірного, м'ясного і соляного мит ішла на користь місцевого владики. У Вінниці по 2 гроша від копи платили старості. Тут також стягували мито господарське («Отъ камена воску по 4 гроши, отъ вола по 3 гроши, отъ кожи всакоє по грошу польскому»). Особливо різноманітними мита були в районі Мозирського замку. Для стягнення помірного використовувалася «мера мозырська велика», яка нібито дорівнювала 1,5 солянкам (тобто приблизно 120–150 л)¹⁷. На Кременецькій митній коморі в 1563 р. мали сплачувати вагове, помірне, мостове (від великого возу з товаром – 5 пенязів, від возу солі – 2 пенязя), а прийшли купці й козаки також обістку. Торгове мито, яке стягувалося від міри (від бочки у чотири корці – 2 пенязя, від бочки в один корець – 0,5 пенязя), за давнім звичаєм, ішло міському урядові¹⁸. Цінну інформацію про розміри митних зборів і порядок їх стягнення містить лист колишнього берестейського митника Данька Єсковича до свого наступника на цьому уряді Міхеля Єзофовича від 18 листопада 1526 р.¹⁹ Л.Ю.Жеребцова стверджує, що в основі митних зборів лежала ідея оплати послуг, котрі надавалися державою, місцевими громадами або приватними особами²⁰.

Слід відзначити, що на практиці вказаний вище звичай, який підтверджувався великокнязівськими листами, повсюдно порушувався. Це бачимо й у привілеї Александра від 1 березня 1503 р. владиці, боярам і всім міщанам смоленським на права та вольності. Він став відповіддю на чолобитну смолян і підтверджував «вечно и непорушно на веки веком» більш ранній привілей Казимира. У документі Александра, зокрема, говорилося, що рядничі Миколая Радивиловича, який «от его милости Смоленскъ держалъ», брали «взвестку» з гостей і купців із Мстиславля, Кричева та інших міст, «чого ж перед тым не бувало». Звернімо увагу, що у смоленській уставній грамоті сказано, що, згідно з давнім звичаєм, обістку сплачували тільки іноземці – москвичі та тверичі, а з купців сусідніх міст її не стягували. Натомість ті, зі свого боку, не брали обістку зі смолян. Коли у Смоленську почали порушувати усталений звичай,

Великому князівству Литовському через значне їх зубожіння від забезпечення підводами послів, які часто проїжджали через Оршу, та неврожаї в попередні роки (див.: Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 28 (1522–1552): Кніга записаў 28 / Падрыхтовка тэкстав да друку і навук. апарат В.Мяньжынскі, У.Свяжынскі. – Менск, 2000. – С.167). Власне, можна погодитися з В.Г.Берковським, котрий виокремлює дві категорії звільнень: індивідуальні й територіальні (в рамках останньої для території Волині дослідник виділяє чотири менших категорії, відмінних як за територією, якій надавалося право, так і за територією, на яку поширювалося право безмитної торгівлі, за видами товарів, за національною ознакою) (див.: *Берковский В.* Типология і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // Вісник Академії митної служби України. – 2006. – №1. – С.129–130). Про причини надання митних пільг, зокрема звільнення від сплати мита, див.: *Дячок О.О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці: Міжвід. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2004. – С.160–164.

¹⁷ Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч.7. – Т.1: Акты о заселении Юго-Западной России. – С.589, 595, 604, 617–619. – №LXXXII–LXXXV; Торговля на Україні... – С.78–84. – №57.

¹⁸ Архив Юго-Западной России – К., 1890. – Ч.7. – Т.2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С.70, 72–73. – №X.

¹⁹ Торговля на Україні... – С.51–52. – №43.

²⁰ *Жеребцова Л.* Роль Первого Литовского статута... – Р.196.

не забарилися відповідні заходи стосовно тамтешніх мешканців. Дізнавшись про це, господар скасував нові мита, залишивши все по-старому²¹.

Порушувалися й положення великокнязівських актів. Про це свідчить той факт, що 1492 р. Александр знову підтвердив право віленських купців не сплачувати внутрішніх мит, дароване їм привілеєм Сигізмунда Кейстутовича 22 вересня 1432 р. і підтверджене Казимиром у 1440 р. На думку В.І.Пічети, причиною цього було те, що землевласники не дозволяли віленським купцям безмитно проїжджати через свої володіння²².

Урешті названі дії було заборонено приписами першого у Центрально-Східній Європі юридичного кодексу. У І Литовському статуті 1529 р. закріплювалася санкція у вигляді конфіскації маєтку за порушення заборони «новых мыт вымышляти ани вставляти ни на дорогах, ани на местех, ани на мостех, и на греблех, и на водах, ани на торгох в именах своих, кром которые были з стародавна вставлене», і на які було видано відповідні великокнязівські листи (арт.21, розд.1)²³. Як уже відзначалося, аналогічну санкцію передбачав лист Казимира другої половини XV ст., адресований волинським урядникам. Лише тепер її чинність поширювалася на територію всієї держави.

Варто звернути увагу на твердження Д.П.Ващука про вплив Київського 1507 р. і Волинського 1501 р. земських привілеїв на формування І Литовського статуту, зокрема на артикули про заборону нових мит²⁴. Свого часу ще М.В.Довнар-Запольський відзначав, що встановлення приватних мит було заборонено вже в період формування Великого князівства Литовського, а з ліквідацією удільної системи великокнязівське право на призначення мит було поширене на всю територію держави, що знайшло відображення в названому статутному артикулі. Таким чином, право на встановлення мит належало винятково верховній владі й мотивувалося певною потребою²⁵.

Але навіть загроза втрати власного маєтку не ставала на перешкоді спробам незаконного стягнення мита з боку власників – князів та шляхти. Так, 15 червня 1545 р. було складено вирок урядових ревізорів за скаргою луцьких і володимирських міщан про порушення їхніх привілеїв. У процесі розгляду останні заявили, що всупереч судовому листу Казимира та дозволеному листу²⁶ Александра багато шляхтичів Луцького й Володимирського повітів неза-

²¹ Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1993. – Kn.5: (1427–1506): Užrašymų kn.5. – P.272–275. – №157; Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство... – С.374–376.

²² Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – Москва, 1958. – С.59–60.

²³ Статут Великого княжества Литовского 1529 г. / Под ред. К.И.Яблонского. – Минск, 1960. – С.39; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. / За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова – Одеса, 2002. – Т.І: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – С.59.

²⁴ Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К, 2004. – Вип.4. – С.181–182, 190 (або: Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – P.89, 97–98).

²⁵ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство ... – С.402–403.

²⁶ Листи були досить поширеним видом документів, що відрізнялися між собою як за походженням, так і за змістом. Вони могли мати як публічно-правовий, так й індивідуально-правовий характер. М.П.Ковальський за змістом виділив сім різновидів листів, а також особливий вид – «лист продажный» (див.: Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI – первой половины

конно стягували мито у межах власних земельних володінь. Ревізори встановили: «Всѣхъ тыхъ мѣстъ, где мыто берутъ, пятьдесят и семь, ѡкрѡмъ гѣдрьскихъ и иныхъ мытъ головнейшихъ»²⁷. Утім, із контексту цього повідомлення не зрозуміло, чи в усіх п'ятдесяти семи місцевостях мита брали незаконно? Князі, пани та зем'яни відповіли, що стягують мита за дозволом і привілеями попередніх господарів і нинішнього, проте надати ревізорам ці документи відмовилися. Практично одночасно (ревізія Кременецького замку датована 21 липня 1545 г.) розглядалася скарга місцевих міщан про незаконне стягування мита на ярмарках і торгах у приватних містах Кременецького й Луцького повітів²⁸.

Свавільне встановлення та збирання мита ставало предметом судових розглядів. Зокрема, у документі №161 12-ї книги судних справ Литовської метрики від 6 вересня 1541 р. зафіксовано, що віленські міщани скаржилися на місцевого біскупа князя Павла, який, не маючи данини й королівських листів, у своєму маєтку Верках на річці Вілії стягував мито від плотів. Тут, стверджували скаржники, «ніколи здавна мыто не биривано», а було запроваджене Павловим предком – князем Янушем, біскупом познанським, на що раніше вони вже скаржилися королеві, проте ту справу так і не розглянули. Слід звернути увагу, що міщани просили, «абы тоє мыто на сторону было отложено, а што без данины и листовъ г(о)с(по)д(а)рьскихъ в томъ имению брано, абы то при Статуте земскомъ было заховано», тобто вирішити згідно з приписами I Литовського статуту. Від імені князя виступали, «маючи от его милости в той речи зупольную мощъ и порученьство з ними поступовати», його прокуратори²⁹ – підкоморій сирацький пан Миколай Грабя та «ардиякон» віленський князь Єзоф Ясенський, які повідомили, що у Верках здавна брали мито по

XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С.15–17). Дозволені листи видавав верховний правитель. Досить часто ними передавалися в оренду митні збори певним особам (див.: Торгівля на Україні... – С.30, 35–36, 41–42, 45–46. – №15–16, 19–20, 28, 34–35).

²⁷ Торгівля на Україні... – С.67. – №51; Литовська метрика: Книга 561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.101–102, 163.

²⁸ Торгівля на Україні. – С.70–71. – № 52; Литовська метрика: Книга 561. – С.123–125, 158–168, 206–207; *Jaroszewicz J.* Obraz Litwy pod względem jęj cywilizacji od czasow najdawniejszych do końca wieku XVIII. – Wilno, 1844. – Cz.II: Litwa w piérwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskięj. – S.91; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С.515–516, 518; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.VI: Житє економічне, культурне національне XIV–XVII віків. – С.76–77; *Берковський В.* Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право // Український історичний збірник. – К., 2003. – Вип.5. – С.89.

²⁹ Прокуратор (або умоцований) – представник інтересу сторони у суді, чий повноваження підтверджувалися листом від довірителя («мощъ зуполна»). Знатні особи могли вповноважувати представника листовно, засвідчивши достовірність документа печаткою та власним підписом. Термін «прокуратор» до правничої лексики Великого князівства Литовського потрапив із Польщі (див.: *Старченко Н.* Умоцовані – прокуратори – приятелі: Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002 – Вип.1. – С.112; див. також: *Valikonytė I.* Prokuratorius XVI amžiaus pirmojoje pusėje: bylos šalies pavadootojas, kalbovas ar «teisungumo riteris» // *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha.* – P.135–151; *Сокальська О.В.* Інститут судового представництва у Великому князівстві Литовському // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – №4. – С.236–238; *Аракелян М.Р.* Развитие института судебного представительства в Великом княжестве Литовском // Науківі праці Одеської національної юридичної академії. – Одеса, 2009. – Т.VIII. – С.104–107; *Його жс.* Еволюція інституту адвокатури на українських землях за Статутами Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. – Вип.49. – С.99–103).

12 пенязів від плоту. Натомість міщани і їхні свідки присягнули, що мито, запроваджене лише за князя Януша, стягується в розмірі 12 та навіть 15 грошів із плоту. Порадившись із панами-радою й узявши до уваги, що віленський біскуп не надав документальних підтверджень на право стягнення мита, господар заборонив брати його від плотів і того, що на них перебувало. Однак він не став конфісковувати маєток, зазначивши, що згодом вирішить, як чинити³⁰. У справі навіть наводилася статутова цитата:

«А што се дотычеть того, ижъ там, в оном имению, черезъ заруку г(о)с(по)д(а)рѣскую мыто брано, около чего у Статуте права земѣ-ского есть описано: “Хто бы свовольне без данин листов г(о)с(по)д(а)рѣскихъ в иименю своемъ мыто на себе брал, тот тое имен(ь)е тратить”»³¹.

Також у документі зафіксовано наслідки розгляду аналогічної за змістом скарги віленських міщан на власників маєтків на річках Вілії та Жеймені. Троє з останніх стягнення мита заперечували, один не надав господареві підтвердних листів («листовъ-тверѣдостей»), ще один на слухання не з'явився. Великий князь заборонив стягнення будь-якого мита в їхніх маєтностях, але також утримався від конфіскації володінь:

«А хто будетъ черезъ теперешнее росказанье и вырокъ г(о)с(по)-д(а)рѣский предъсе у бранью онаго мыта узнанъ и досветчонъ, тые водъле Статуту мають того утерпеть»³².

Д.П.Ващук звертає увагу, що І Литовський статут, підтвердивши заборону встановлювати нові мита, не містив жодних положень стосовно можливого звільнення від сплати мит. Очевидно рішення щодо цього приймалися в робочому порядку відповідно до умов, пов'язаних зі стягненням податків та відбуванням повинностей³³.

У 1540-х рр. шляхта Великого князівства Литовського розпочала боротьбу за «поправку статуту» у своїх інтересах³⁴, зокрема йшлося про надання митних пільг³⁵. Це було обумовлене тим, що коронна конституція 1496 р. закріпила право польських шляхтичів експортувати без сплати мита товари, вироблені у

³⁰ Lietuvos Metrika – Kn.231. – P.147–148. – №161.

³¹ Пор.: Статут Великого княжества Литовского 1529 г. – С.39; Статуты Великого князівства Литовського. – Т.І. – С.59.

³² Lietuvos Metrika – Kn.231. – P.148–149. – № 161.

³³ Ващук Д. «Старина» як інститут регулювання економічних відносин у Великому князівстві Литовському (кінець XV – перша третина XVI ст.) // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С.418.

³⁴ Любавский М. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – Москва, 1900. – С.517–520; Его же. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С.216.

³⁵ Дячок О. Регулювання митних відносин в Першому Литовському статуті та боротьба шляхти за митні пільги // Pirmasis Lietuvos Statutas ir eroscha. – P.215–223; Його ж. Правове регулювання митних відносин в добу кн. Василя-Костянтина Острозького // Наукові записки: Історичні науки: Мат. міжнар. конф. «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи» 15–17 жовтня 2008 р. – Острог, 2008. – Вип.13. – С.319–325.

власних маєтностях. Після неодноразових звернень господар у 1559 р. дозволив «княжатам, панятам і всій шляхті» вивозити, не сплачуючи мит, деревину з маєтків, а також вирощене, а не куплене, зерно й худобу. Обов'язковою умовою була присяга пана або його слуги на першій коморі (митниці) про те, що товар походить із власного господарства. Невдовзі у II Литовському статуті 1566 р. з'явився новий припис про звільнення шляхти від сплати мита при здійсненні експорту збіжжя, деревини й виробів із неї власного виробництва (арт.26, розд.1). Про походження товарів, що вивозилися, на головних коморах мали скласти присягу їхні власники або гідні довіри слуги, котрі їх супроводжували. Належало тільки сплатити мито від підвід, якими перевозили зерно на продаж, на мостах «старожитных», відповідно до давнього звичаю³⁶. На коморах практикувалася складна процедура розслідування, чи дійсно товар належав шляхтичеві³⁷. Звільнення шляхти від сплати мита Н.М.Яковенко визначає одним із найсуттєвіших доповнень другої редакції статуту порівняно з першою, що мало важливе значення для подальшої імунізації шляхетських маєтків³⁸.

У II Литовському статуті також була норма про заборону запровадження нових мит (арт.25, розд.1), аналогічна за змістом із відповідним приписом першої редакції кодексу (арт.21, розд.1)³⁹. Однак були й новації. На осіб, які стягували мито у відповідності з великокнязівськими листами, покладался обов'язок власним коштом ремонтувати мости, греблі, загати, рови. Якщо ж через їх незадовільний стан переїжджий зазнавав збитків, то пан, котрий стягував мито, повинен був їх відшкодувати й додати, що вимагав потерпілий (тобто компенсувати моральну шкоду). Це ж стосувалося старост, державців та осіб, які збирали мито на користь великого князя, якщо вони не ремонтували дороги. Урядникам і збирачам мит на дорогах, по містечках і селах великокнязівських, князівських, панських та зем'янських заборонялося стягувати невстановлені мита⁴⁰.

Більш детально митні відносини регулював III Литовський статут 1588 р. Артикул 29 першого розділу містив ті самі положення, що й артикул 25 другої редакції. Крім того, порушники заборони про встановлення нового мита мали каратися штрафом у 20 кіп, на них покладался обов'язок із надлишком відшкодувати завдані збитки. Артикул 30 базувався на артикулі 26 попереднього видання статуту, утім певною мірою відрізнявся від останнього. У новій редакції шляхтичі звільнялися від сплати мита й мостового, якщо вони перевозили зерно або інші товари (не тільки деревину, а будь-які) з власного господарства. Натомість із придбаних мито стягувалося. Власник або його довірена особа повинні були скласти присягу перед посадовцями про походження товару. Наступні на шляху митниці мали пропускати його за квитанцією, виданою першою митницею.

³⁶ Статут Великаго князства Літоўскаго 1566 года. – Мінск, 2003. – С.63–64.

³⁷ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С.526.

³⁸ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-е, перегл. і виправл. – К., 2008. – С.51.

³⁹ Попри заборону, випадки незаконного стягнення мита мали місце й після ухвалення II Литовського статуту. Зокрема, про це свідчать скарги, подані на Городенський сейм 1568 р. (див.: Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссиею. – Юрьев, 1914. – Т.30: Литовская метрика: Отделы первый – второй. – Ч.3: Книги публичных дел. – Т.1. – Стлб.500, 503).

⁴⁰ Статут Великаго князства Літоўскаго 1566 года. – С.62–63.

Не належало стягувати мито з шляхтичів і при перевезенні товарів для власного вжитку. Також у цьому артикулі було закріплено текст присяги⁴¹.

Власник, доручаючи слугі продати свій товар, давав йому атестацію для пред'явлення на цільних (прикордонних) і митних коморах та прикоморках⁴². Зміст присяги був аналогічним змісту атестації й підтверджував походження товару⁴³. Указані документи вписувалися до ґродських книг. Слід відзначити, що в наступні роки шляхтичі нерідко ввозили сіль, мед, збіжжя, рибу для продажу, заявляючи їх як товари для власного споживання, завдаючи таким чином збитків державній скарбниці. Після скарг митних урядників Сигізмунд III видав 17 квітня 1632 р. універсал, яким зобов'язав усіх, хто ввозив товари для продажу, сплачувати мито, а тих, хто вивозив не власне, а куплене зерно — платити цію (мито, що стягувалося на кордоні). Про мету ввезення товарів у першому випадку та їх походження у другому власник мав повідомити та скласти присягу («iurament wprzód uczynił»)⁴⁴.

Ще два артикули, котрі регулювали митні відносини, містилися у третьому розділі III Литовського статуту. Так, артикул 48 забороняв вивозити з Великого князівства Литовського як у воєнний, так і в мирний час зброю, залізо, рушниці, коси, ножі, стріли та інші предмети військового призначення. Порушникові цієї заборони загрожувала страта, а його товар конфісковувався до великокнязівського скарбу⁴⁵. Артикул 51 забороняв передачу одній особі в оренду доходів, зокрема й митних зборів, що належали всій Речі Посполитій. Порушник мав сплатити штраф у розмірі 100 кп грошей. Великокнязівські листи, отримані з канцелярії всупереч цій забороні, визнавалися недійсними⁴⁶.

Досить рано великі князі в уставних земських грамотах почали надавати громаді того чи іншого міста право безмитної торгівлі на території власної держави. Так, мешканцям Полоцька та Вітебська таке право було дароване ще Вітовтом у 1392–1399 рр., а згодом підтверджене його наступниками⁴⁷. Водночас Смоленська уставна земська грамота 1505 р. дозволяла смолянам стягувати з приїжджих купців «вѣсчєє» мито з меду, солі, коромисел та інших товарів. Але це не повною мірою поширювалося на купців із Полоцька:

«Естли бы полочане брали на смолянѣхъ мыто отъ соли и отъ воску, и его милость такожъ смоляномъ велѣлъ брати на поло-

⁴¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 / Пер. на бел. мову А.С.Шагун. — Мінск, 2002. — С.30–31.

⁴² Торгівля на Україні... — С.294. — № 216.

⁴³ Там само. — С.305, 313–314, 318–322, 328, 334–335, 336–337. — №227, 234, 238–241, 246, 250, 252–253.

⁴⁴ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссией. — Вильна, 1870. — Т.3: Акты Брестского гродского суда. — С.330. — №175.

⁴⁵ Заборона вивозити з Великого князівства Литовського до Московської держави товари військового призначення практикувалася й раніше: у 1494–1514 рр. це були кольорові метали, а у 1520-х рр. — панцирі (див.: Віцебска-рыжскія акты XIII–XVII ст.: Дагаворы і службовая карэспан-дэнцыя паміж органами кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Рыгі (з былога комплек-са Ruthenica Дзяржаўнага гістарычнага архіва Латвіі. — Вып.І: Дакументы гаспадарча-гандлё-выя, XV–XVI ст. / Падрыхтаваў А.Дзярновіч. — Мінск, 2005. — С.27–28, 64–65).

⁴⁶ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. — С.58.

⁴⁷ Ясинский М. Уставные земские грамоты... — С.152; Якубовский И.В. Земские приви-леи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства народного просвещения. — 1903, июнь. — Ч.СХХХХVII. — С.266–267, 297–299.

чанѣхъ мыто отъ соли и отъ воску; а естли бы полочане на смо-
лянѣхъ не брали, ино и смоляномъ на полочанѣхъ не брати»⁴⁸.

Як уже відзначалося, розміри різних мит у тій чи іншій місцевості тривалий час визначалися усталеним звичаєм. Але вже в першій половині XVI ст. сталися істотні зміни. М.В.Довнар-Запольський наголошував, що відбувалося це «не шляхом ломки старого звичаю, а через нові нашарування на старому тарифі й обкладання нових предметів споживання, котрі раніше не підлягали збору мит». За Александра було запроваджено особливі мита на віск і сіль. Сигізмунд I поряд зі «старым звыклым» митом увів «новое», або «новоподвышное», перша згадка про яке зустрічається на Підляшші та Волині в 1523 р. Нове мито поширювалося й на товари, що вивозилися, і на ті, що ввозилися. До початку Лівонської війни відмінності між старим і новим митом значною мірою стерлися, і вони практично злилися в одне. Проте викликана гострою потребою державного скарбу в коштах митна ставка знову була збільшена постановою господаря та панів-ради від 7 грудня 1561 р. Новий тариф запроваджувався тимчасово. Але у зв'язку з тим, що війна затягнулася, 27 серпня 1566 р. на Берестейському сеймі термін його дії було продовжено до 1568 р., а ставку збільшено. На підставі господарських декретів тариф 1566 р. діяв до смерті Сигізмунда II Августа в 1572 р.⁴⁹

Тариф від 7 грудня 1561 р. того ж дня розіслали на місця в поборових листах, унесених до 7-ї книги публічних справ Литовської метрики⁵⁰. Необхідно звернути увагу, що ввізне мито встановлювалося з урахуванням попиту на товари у князівстві. Зокрема, на більш потрібні недорогі тканини ставка була значно нижчою, аніж на дорогі. Натомість, «отъ железа, меди и всего того, што ку стрельбе и воине належить, неповинѣни платити», тобто ввезення товарів військового призначення в умовах воєнних дій узагалі звільнялося від обкладання митом. І, навпаки, їх суворо заборонялося експортувати: «Але абы коней, зброи, железа нигде не выпускано за границу, хотим мети и грозно приказуемъ».

У цей же час було видано перші «такси» (тарифи) старого мита для різних митних округів⁵¹ Великого князівства Литовського. М.В.Довнар-Запольський уважав, що такса для підляських комор, видана відразу ж після Люблінської унії 1569 р., імовірно поширювалася на територію всього князівства⁵². Після створення Речі Посполитої в Литві, як і в Польщі, мита й різноманітні збори призначалися тільки на вальних сеймах⁵³. Наприклад, таким чином у 1605 р. на «зѣздѣ вси станы панове рада [...], яко и послы съ каждого повѣту» ухвалили рішення про

⁴⁸ Див.: Ясинский М. Уставные земские грамоты... – С.156.

⁴⁹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С.495–499, 502–504; Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Велікага княства Літоўскага пры Ягелонах / Падрыхт. да друку А.І.Груша, Р.А.Аляхновіч. – Мінск, 2009. – С.669–673, 676–681.

⁵⁰ Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1996. – Kn.564 (1553–1567): Viesuju reikalui kn.7. – P.85–86. – №74.

⁵¹ Про митні округи у Великому князівстві Литовському див.: Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С.534–538; Дячок О.О. Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. // Історія торгівлі, податків та мита. – Дніпропетровськ, 2010. – №1 (1). – С.65–89.

⁵² Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С.507, прим.1, с.XLIV–XLVII.

⁵³ Леонтович Ф.И. Рада великих князей литовских // Журнал Министерства народного просвещения. – 1907. – Новая серия. – Ч.XI, октябрь. – С.303–304.

запровадження на один рік «новоподвишеного» мита, водного сплаву та чопового «на оборону земли Ифляндской», оформлене універсалом Сигізмунда III⁵⁴.

Нормативно-правовий характер мали також універсали великих князів литовських, якими затверджувалися обов'язкові для купців торгові шляхи. Ті ж, хто ухилявся від прямування ними та оминав митниці, втрачали свій товар⁵⁵. Аналогічними за змістом були й деякі устави. Зокрема, документом, що має назву «Устава мита ковенського і призначення двох доріг, якими купці з Жемайтії до Пруссії їздити мають» від 14 липня 1540 р., заборонялося своїм та іноземним купцям пересуватися невстановленими дорогами з жовтня поточного року. Для перевезення товарів визначалося два шляхи до Пруссії: один – на Мемель (Клайпеду), інший – на Георгенбург (Юрбаркас). На першій, у Горджах, мали мешкати митники й «мыта нашего уставичне стеречи и отбирати», а всі купці з товарами повинні «оказовати и товары свои мытникомъ нашимъ пописывати, и мыто н(а)шо платити». Селяни й купці, які оминули митницю чи після встановленого строку порушили дорожній примус, «горъла⁵⁶ и товары свои мають тратити». Митникам і урядникам дозволялось їх «имати и карати, и товары ихъ на нас, г(о)с(по)д(а)ра, забирати», тобто конфіскувати до державного скарбу. Натомість, заплативши мито й «пописавши» товари, можна було вільно прямувати до Пруссії⁵⁷.

Таким чином, упродовж XVI ст. нормативно-правове регулювання митних відносин у Великому князівстві Литовському знайшло відображення у всіх трьох редакціях Литовського статуту. При цьому кожна наступна охоплювала дедалі ширше коло відповідних питань. Однак нормативні приписи регламентували лише найзагальніші моменти, решта ж знаходили відображення в актах індивідуально-правового характеру (універсали, привілеї, дозволені, причинні, безмитні та визнані листи⁵⁸). Також у цей час верховна влада почала видавати тарифи, відповідно до яких стягувалося мито з експортованих та імпортованих товарів, тоді як раніше це здійснювалося на підставі звичаїв, що сформувалися в різних місцевостях держави.

⁵⁴ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Т.3. – С.323–324. – №169.

⁵⁵ Див., напр.: Торгівля на Україні... – С.56–59. – №46.

⁵⁶ Тратити горло – втратити життя (див.: Історичний словник українського язика. – Х.; К., 1932. – Т.1: А–Ж / Під ред. проф. Е.Тимченка. – Зш.ІІ (Г–Ж). – С.571–572; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т.1: А–М. – С.251).

⁵⁷ Lietuvos Metrika – Kn.231. – P.85–86. – №83.

⁵⁸ Детальніше див.: Дячок О. Джерела з історії митних відносин у збірнику «Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина» // Покликання: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С.283–287.

Based on statutory rural credentials, three Lithuanian Statutes, tariffs, universals and charters author analyzes some aspects of the legal and normative regulation of customs relations in the Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Lithuanian statutes, legal regulation, legal custom, custom relations, duty, statutory rural credentials, tariff, universal, charter.

